

MERKEZ SAĞ İDEOLOJİSİ ÇERÇEVESİNDE SÜLEYMAN DEMİREL VE ASKERİ MÜDAHALELER

Baki ERKEN*

SÜLEYMAN DEMİREL UNDER THE IDEOLOGY OF CENTRAL RIGHT AND MILITARY INTERVENTIONS

Öz

Türkiye’de siyasal tarihi ve sivil-asker ilişkisini Süleyman Demirel’siz incelemek mümkün değildir. Demirel hakkında değişkenliğinin anlaşıldığı ve en fazla tartışıldığı konuların başında askeri müdahaleler karşısındaki tutumu gelmektedir. Demirel askeri müdahalelere farklı tepkiler vermiş, özellikle 28 Şubat döneminde önemli farklılık olmuştur. Demirel’in askeri müdahaleler karşısındaki tutumundaki birçok etkenleri sınırlamadan konunun incelenmesi mümkün değildir. “Demirel - askeri müdahaleler sorunsalı” açıklamayı en başta ideolojiler sağlayacaktır. Askeri müdahalelere olan etkisi bakımından merkez sağın ideolojileri ya da ideolojik unsurları beş ayrı başlık altında incelenebilir: demokrasi, dini muhafazakârlık ve laiklik, siyasal devletçilik, milliyetçilik ve Atatürkçülük. Bu siyasal unsurlar Demirel’de karşı olmadan ittifak etmeye kadar birçok şekilde askeri müdahalelere yaklaşımda etkili olmuştur. Bunun sonucu olarak, Demirel’in askeri müdahalelere olan tepkisinde 27 Mayıs sonrasında, 12 Mart ve 12 Eylül’de önemli bir devamlılık yaşanırken, sadece 28 Şubat’ta kısmi kopuş yaşanmıştır. Sonuçta, Demirel’in askeri müdahaleler karşısındaki tutum değişiklikleri ideolojilerin, merkez sağın ve nihayetinde Türk siyasal yapısının değişiklikleridir.

Anahtar kelimeler: Süleyman Demirel, Merkez Sağ, İdeoloji, Askeri Müdahale, Siyasal Dönemler

Abstract

It is impossible to consider the political history and civil-military relation in Turkey without Süleyman Demirel. His attitude towards military interventions is one of the most argued and complicated issue about Demirel. He reacted differently to military interventions and great difference existed especially in the 28 February era. It is impossible to consider the topic without restricting the several effects behind the attitudes of Demirel towards military interventions. Ideologies can basically explain “the issue of Demirel - military interventions”. The ideologies or ideological elements of central right related to military interventions can be categorized into five: democracy, religious conservatism

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, bakierken@csgb.gov.tr

and secularism, political statism, nationalism and Kemalism (Atatürkçülük). These political elements had different influences on approaches of Demirel to military interventions changing from opposition to alliance. As a result of this, a serious continuation existed after 27 May, 12 March and 12 September, while a partial rapture in the 28 February in the reaction of Demirel to military interventions. In conclusion, the different attitudes of Demirel toward military interventions are the differences of ideologies, central right and so the Turkish political structure.

Keywords: Süleyman Demirel, Central Right, Ideology, Military Intervention, Political Periods

1. Giriş

“Türk siyasetinin son 55 yılında ben varım. İlk on yılında devletin memuru olarak, sonra kırk yıl, siyasetçi, parti başkanı, muhalefet lideri, başbakan, cumhurbaşkanı olarak. Bir ülkenin siyasetinde olabilecek hemen her şey Türkiye'nin başına geldi, benim başıma da geldi. Hepsinin içinden sıyrıldım çıktım” (Radikal, 11.09.2005). Bu sözlerin sahibi Süleyman Demirel'in hayatı, 1962–2000 yılları arası olmak üzere, Türk siyasal hayatının da önemli bir bölümüne karşılık gelir. Bu yönüyle, Türkiye'de çok partili siyasal hayatını – Türk demokrasisini – Demirel'siz incelemek mümkün değildir. Özellikle sivil asker ilişkilerine de onu katmak gerekir.

Demirel'in Türk siyaseti ve entelektüel alan içerisindeki önemi temsil ettiği sağ siyasetten gelir. Yani, Demirel'in Türk siyaseti içerisindeki yeri merkez sağın merkezidir. Demirel merkez sağın belli bir yöndeki gidişatı açısından belirleyici olmuştur, çünkü AP ve DYP ile merkez sağın devam etmesini ve şekillenmesini sağlamış ve 1965'ten 1993'e kadar dönem dönem merkez sağı popülist destekle iktidara taşımıştır. Türkiye'deki siyasal olgulara böyle bir lider açısından bakmak bu alandaki bir konunun aydınlatması açısından son derece önemlidir.

Süleyman Demirel Türk siyasal tarihinde en fazla tartışılan liderlerden biridir. Tartışma Demirel'in söylemlerinde, politikalarında ve icraatlarında önemli değişikliklerin ve birbirine zıt görünen durumların olmasından kaynaklanmaktadır. Demirel entelektüel alanda olduğu kadar halk arasında da anlaşılabilirliği ile kaimdir. Demirel'in günümüzde eleştirilmesinin önemli bir göstergesi de toplumsal desteğinin ve siyasi prestijinin yok denecek kadar azalmasıdır. Günümüzde asıl tepkinin yıllarca AP ve DYP ile kendisini destekleyen kesimlerden gelmesi düşündürücüdür.

Süleyman Demirel hakkında değişkenliğinin anlaşıldığı ve en fazla tartışıldığı konuların başında askeri müdahaleler karşısındaki tutumu gelmektedir. 27 Mayıs darbesi sonrasında kurulan AP'nin "demokrasi mücadelecisi" Demirel için 12 Mart sonrasında "şapkasını alıp gitti" eleştirisi yapılırken, 12 Eylül sonrasında demokrasiden ziyade kendisini kurtarmaya çalışmakta olduğuna dair ve 28 Şubat döneminde ise askeri müdahaleyi desteklediği yönünde görüşler söylenmektedir. Demirel bir demokrasi kahramanı mıdır, yoksa darbelere karşı tavizkar ve uzlaşmacı bir siyasetçi midir? Ya da, daha bilimsel bir ifadeyle, Demirel'in 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül ve 28 Şubat askeri müdahaleleri karşısındaki tutumu nedir? Bu tutumlarının kaynağı nedir ve aralarında nasıl bir ilişki vardır?

Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunu incelemek; önce büyük kitleleri peşinden koşuran popüler bir liderin, sonra Türk toplumsal yapısının çevresini temsil etmekle beraber ülkenin kaderini belirleyen iktidara her an talip bir siyasal akım olan merkez sağın liderinin ve nihayetinde sivillığın askere karşı tutum ve davranışlarını incelemektir. Ayrıca, bu inceleme siyasal şartların liderler ve ordu üzerindeki etkisini inceleyerek sivil asker ilişkilerinin gelişimi ve değişimi ardındaki nedenleri de ortaya çıkarmada önemlidir. Sonuçta, bu konuyu incelemek merkez sağ ve Türk siyasal yapısını da önemli bir biçimde incelemek demektir.

Bu önem doğrultusunda kaleme alınan bu makale Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunu belirleyen etkenleri incelemeyi, bu etkenlerle o dönemlerdeki Türk siyasetini etkileyen olay ya da durumlarla karşılıklı etkileşimini açıklamayı ve Demirel'in askeri müdahalelere olan tepkilerine toptan bakarak devamlılığı ya da kopuşu ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Şüphesiz ki Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunda iç ve dış birçok etken rol oynamıştır. Fakat, bu etkenleri sınırlamadan konunun incelenmesi mümkün değildir. Bize göre Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunda en önemli etken ideolojilerdir. Bu ideolojiler merkez sağın fikrî altyapısını oluşturan ideoloji ya da ideolojik unsurlardan oluşur. Bu nedenle, makale Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunu merkez sağ ideolojisi temelinde inceleyecektir.

Demirel'in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunda belirleyici olan ideolojik etkenler; demokrasi, muhafazakârlık ve laiklik, siyasal devletçilik, milliyetçilik ve Atatürkçülük'tür. Her başlığın Demirel - asker ilişkisinde ayrı bir sonucu ve belirleyiciliği vardır. İşte makalenin

temel iddiası bu siyasal unsurların Demirel’de karşı olmadan ittifak etmeye kadar birçok şekilde askeri müdahalelere yaklaşımda etkili olduğudur.

2. Demokrasi Açısından Demirel ve Askeri Müdahaleler

Şerif Mardin’in merkez çevre analizine göre, Cumhuriyet sonrası Türk siyasal sisteminde kabaca CHP bürokratik merkezi temsil ederken, DP köylü, esnaf ve diğer orta sınıflardan oluşan demokratik çevreyi temsil eder (Mardin, 1973: 169-190). Bunun yansıması olarak Cumhuriyetten bu yana temel iki siyasal gelenekten söz edilebilir: devletin resmi ideolojisinin temsilcisi Cumhuriyetçi CHP geleneği ve milletin sivil siyasetinin temsilcisi merkez sağ geleneği. Demokrat Parti, hâkimiyeti elinde bulunduran merkezi-bürokratik elite karşı bir protesto hareketi olarak doğmuştur (Heper, 2010: 175). DP’nin merkeze karşı çevreyi temsil etme işlevi Demirel’de halk-elit ayrımı içerisinde halkı temsil etme olarak yer alır. Demirel halkın sözcüsü olma iddiasındadır (Komşuoğlu, 2008: 262-264). Merkezde bulunan elit-bürokratik kesim dışarıda bırakıldığında çevre neredeyse halktan oluşur. Merkez sağın merkez ve “halk” ile olan ilişkilerini ise en başta belirleyen popülizmdir (Sunar, 1985: 2076). İşte, çevrenin ve halkın temsili, milli irade ve popülizm merkez sağda demokrasi anlayışına böyle temel oluşturur.

Merkez sağın tarihi Türkiye’de demokratikleşmenin de tarihidir. DP’nin bâriz vasfı Menderes’in de belirttiği üzere tek partili idareye son vermesidir (Menderes, 1991: 63). DP’nin birinci siyasal söylemi milli irade ve halkın temsilciliği olmuştur. Parti liderleri DP’nin ideolojik sıfatını kısaca demokrat olarak tanımlamakta ve Menderes de demokrasiye olan inancını hep dile getirmiştir. Menderes’e göre çoğunluğun istekleri esastır ve iktidarın en önemli kaynağını bu oluşturur (Sayarı, 2002: 66). Gerçekten de DP iktidarının ilk döneminde savunulan demokrasinin gerçekleşmesine yönelik önemli icraatlar yapılmıştır. Fakat, liberal demokrasi anlayışı ile teorik olarak çelişse de merkez sağda otoriter devlet anlayışı da vardır.

Merkez sağın lideri olarak Süleyman Demirel AP döneminden itibaren bir demokrasi savunucusudur. Çünkü “Ülkenin iyiliği gerçek demokrasidedir ve Türkiye’nin hedefi olan hürriyet içinde kalkınmak ancak onunla mümkündür (Cılızoğlu, 1988: 38 ve Tanel Demirel, 2004: 220). Demirel demokrasi savunuculuğu açısından net, tutarlı ve uygulanabilir görüşlere sahiptir. Demirel’in demokrasi kavramı batıda

kullanıldığı şekliyle, fakat yerli değerlerle uyum içerisinde olup o günkü siyasi şartlara göre uyum sağlar ve sınırlandırılabilir.

Siyasal bir kavram olarak demokrasi halkın iktidarına dayanan bir siyasal yönetim biçimidir. Dahl'a göre demokrasi etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündem üzerine söz söyleme hakkı ve yetişkinlerin dahil olması unsurlarını içermekteyken temel haklar, özgürlükler, eşitlik, sivil toplum ve hukuk devleti ile yakından ilgilidir (Dahl, 2001: 40-48). Günümüzde temsili demokrasinin batıda en yaygın uygulanış biçimi çoğulcu demokrasi ve Anayasal demokrasi temelinde işleyen liberal demokrasidir. Liberal demokrasi genel ve eşit oy ilkesini, seçimlerle iktidarın el değiştirmesini, halkın temsil edildiği kurumların varlığını, hukukun üstünlüğünü ve düşünce, anlatım ve örgütlenme özgürlüğünü içermektedir (Köker, 1992: 29). Demirel'in de demokrasiye yüklediği anlam geniş olup milli irade, eşitlik, güvenlik, adalet, inanç hürriyeti gibi hemen hemen bütün demokratik kavramları içermektedir. Öncelikle demokrasi halkın iradesi olup milli irade ve çoğunlukçu demokrasi kavramı ile özdeşleştirilmiştir. Milli irade toplumun sadece belirli bir kesimini değil bütün bir millete işaret eder ve karşısında bürokrasi, ordu ve elitlerin iradesini bulur. Bu anlamda kavramın kendisi aslında merkez-çevre ilişkisine benzer bir karşıtlığı ve bunun içinde milleti temsil etmeyi gösterir.

Demokrasi milli iradenin tecelli ettiği sivil siyaset karşısında sınırlı bir askeri gücü öngörür. Askeri müdahale dönemlerinde ise askerin etkinliğini azaltacak politikalar uygulanabilir değildir. Bu nedenle merkez sağ partilerinin öncelikli hedefi her zaman kendi iktidarlarını sınırlandıran askeri müdahaleleri engellemek olmuştur. Buna karşın Demirel AP'nin tek başına iktidar olduğu ve askeri vesayetin sınırlı olduğu dönemlerde sivilleşme ve demokratikleşmeyi sağlayacak önemli adımlar atmamıştır (Cizre, 1999: 44-45). Demirel asker ile olan ilişkilerini demokrasi ile denge/statüko arasında belirleyecektir. Demirel milli iradeyi sekteye uğratacak askeri müdahaleye hangi nedenle yapılırsa yapılsın kesin bir şekilde karşı çıkmaktadır. (Arcayürek, 1986a: 282-284). Demirel'e göre, güvenlik her ne kadar hakların kısıtlanması için makul görülebilse de asla demokratik kurumların ve siyasal iradenin dışına çıkılarak yapılan askeri müdahaleler için meşru olamaz (Cılızoğlu, 1988: 49).

27 Mayıs darbesinden sonra halkın büyük bir çoğunluğunu temsil eden DP tabanının hangi partide toplanacağı önemli bir soru işaretiydi. Anayasa Meclisinin çalışmaya başlamasının ardından Haziran 1961'de siyasi partilerin yeniden kurulmasına izin verildi. Emekli General Ragıp

Gümüşpala 11 Şubat 1961’de Adalet Partisi’ni kurdu ve ilk genel başkanı oldu. Kısa bir sürede DP kitleleri Adalet Partisi’nde toplandı. AP kuruluş programı ana hatlarıyla DP programının yeni Anayasasının gereklerine uydurulmuş haliydi ve AP’li yetkililer sürekli olarak DP’nin devamı olduklarını söyleyerek, yayarak onun programını benimsediklerini ifade etmişlerdir (Çavdar, 1985: 2090).

27 Mayıs’ın en önemli etkisi Anayasa ile kurumsal ve siyasal yenilikler getirmesiydi. Temel görevi Anayasa ve seçim kanununu hazırlamak olan Kurucu Meclis Ocak 1961’de çalışmalarına başladı. Fakat DP’liler bir yasa ile dışlandılar. Hazırlanan Anayasa aynı yıl Temmuz’da halkoyuna sunuldu ve yüzde 61.7 ile kabul edildi. Aslında çoğunluk oyu sivil hayata dönüş talebini yansıtıyordu ve hayır oylarının önemli bir kısmı eski DP’lilerden gelmişti (Karpaz, 2009: 130). AP 27 Mayıs’a tepkisini şu şekilde göstermiştir: 61 Anayasası oylamasına hayır oyu vermiş, yargılanan DP’lilerin sert ceza almasını engellemeye ve af çıkartmaya çalışmış, idam edilen DP’liler nedeniyle tabandan gelen tepki ve nefreti yansıtmış ve Demirel’in de bulunduğu GİK üyelerinin katıldığı tahliye edilen Celal Bayar’a büyük bir tören düzenlemiştir. 27 Mayıs’a gösterilen tepki AP’nin kendi kimliğini vurguladığı sonraki yıllarda da devam edecektir. Demirel bir konuşmasında DP ile başlayacak ve “Adalet Partisi Demokrat Parti’nin ta kendisidir” diyecektir (Komşuoğlu, 2008: 120).

12 Mart 1971 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri komuta kademesi imzaları ile Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi Başkanlığı’na bir muhtıra verdi. Radyo ile de duyurulan muhtırada ülkedeki sorunları çözümede hükümet ve Meclisin yetersiz kaldığı, partiler üstü bir anlayışla yeni bir hükümet kurulması gerektiği ve aksi takdirde idareye doğrudan el konulacağı bildirildi. Darbe Muhsin Batur’un istediği gibi bir yarı müdahale idi (Birand vd., 2008: 249). Meclis kapatılmamış, ama hükümetle beraber istenilenlerin yapılmasına zorlanmıştı. Demirel ilk tepkisini muhtırayı ilanından önce Cumhurbaşkanı’nın isteği üzerine kendisine bildiren MİT müsteşarı Fuat Doğu’ya, ikinci tepkisini ise telefonda Cumhurbaşkanı Sunay’a müdahaleyi eleştiren sözlerle verir. “İstifa etmesi istenen Demirel’in önünde iki seçenek vardır: istifa etmeyip Meclis’e gitmek ve güvenoyu tazelemek, yani Parlamento’nun kapanmasını ve bir askeri rejimi göze almak, diğeri istifa edip Hükümeti feda etmek karşılığında Meclis’i kurtarmak, yani açık tutmak” (Birand vd., 2008: 249-255).

Demirel ise tepkiyi meclisin tamamından ve özellikle muhalefet partilerinden beklemiştir. Parti içinden tepki sadece Senato başkanı Tekin Arıburun’dan gelir. Muhtırayı Senatoya okuttuktan sonra eleştirmesi

AP'lilerce alkışlanır. Demirel uzun bir toplantı sonunda ikinci seçeneği uygulayarak istifaya karar verir. Aleni ilk tepkisini istifa mektubunda: "Muhtırayı Anayasa ve hukuk devleti anlayışıyla bağdaştırmak mümkün değildir. Bu durum muvacehesinde hükümetinin istifasını saygı ile arz ederim" diyerek verir ve hükümet istifa eder. Ayrıca, istifa mektubunu Cumhurbaşkanına kendisinin değil de Müsteşar Yardımcısı ile vermesi de tepki gereğidir (Birand vd., 2008: 249-255). Bu konuda eleştirilmesine karşın, Demirel 12 Mart muhtırasına karşı yapabileceği bir şey olmadığını ve istifa edip meclisi açık tutmayı demokrasi açısından en uygun gördüğünü söylemektedir (Arcayürek, 1986a: 422).

Hükümetin istifasından sonra beklenen partiler üstü hükümeti Nihat Erim Demirel'in desteğiyle kurdu. AP Erim hükümetine bakan vermiş olmasına rağmen eleştirilerini sürdürmekteydi. Bu, tepkinin sadece zamana yayılmasının gereğiydi (Komşuoğlu, 2008: 174). Demirel beklenen tavrı bakanlarını hükümetten çekerek gösterecek, sonunda muhtıra hükümeti düşecektir. AP darbe hükümetlerine olan tepkisini dengeleri bozmayacak, asker in sert tepkisiyle karşılaşamayacak şekilde yapmaya çalışmıştır. Muhtıradan sonra Cumhurbaşkanının kimin seçileceği asker ile meclis arasında bir güç gösterisine, politikacıların ve meclisin ise demokrasi mücadelesine dönüştü. Demirel ise Gürler'i seçtirmemekte kararlıydı (Arcayürek, 1985: 387-388). Bu, Demirel'in 12 Mart'tan aldığı ikinci rövanştı.

Türk demokrasisine üçüncü darbe 12 Eylül 1980 tarihinde siyaseti bütünüyle durdurarak ve yasaklayarak geldi. 12 Eylül darbesine karşı tepkisine Demirel, zorunlu ikamete tabi tutulduğu Gelibolu Hamzakoy'da başladı. Ankara'ya her türlü siyasi faaliyet ve demeç verme yasağı ile beraber döndü. Demirel'in 12 Eylül yönetimini sert dille eleştirmesi ve benzer şekilde Ecevit'in yasaklara rağmen konuşması partilerin kapatılmasına neden olacaktır. Demirel açılan davalara ve cezalara rağmen Güniz Sokak'taki evinde parti kurma dâhil siyasal çalışmalara devam etti. Bir anlamda askeri idareye fiili muhalefet ediyordu. Bunun üzerine Sıkıyönetim Komutanlığınca çağrılarak uyarıldı. Demirel darbenin hemen ardından sert tepki vermemelerini zamanlama yapmaya bağlıyordu (Komşuoğlu, 2008: 210).

12 Eylül Anayasa oylaması 12 Mart sonrası Cumhurbaşkanlığı meselesi gibi demokrasi açısından önemliydi. Demirel halkın Anayasaya ret oyu vererek askeri yönetime bir ders vereceğine inanıyordu. Sonucun "Hayır" çıkması için büyük çaba harcıyordu. Karşı propagandasını özellikle evine gelenlerle ve dinlenen telefonlar yoluyla yapıyordu. (Komşuoğlu, 2008: 225). AP'lilerin destek verdiği hayır kampanyasına rağmen Anayasa %

92.5 ile kabul edildi. Halka karşı ise Demirel açıkça bir eleştiride bulunmamış, halka referandumu anlatamadıklarını düşünmüştür. Ayşe Komşuoğlu'nun dediği gibi bu durumu Demirel'in milli iradeye karşı hiçbir tavır almamasıyla beraber düşünmeliyiz (Komşuoğlu, 2008: 226).

Anayasa'dan sonra Demirel de eski partililerle birlikte İstanbul'da parti kurma çalışmalarına başladı. Demirel'in yeni partisi Büyük Türkiye Partisi AP'nin devamı olduğunu ilan ediyordu. Partinin başına geçirilmek istenen kişi 1977'de Cumhurbaşkanı Korutürk'ün Kara Kuvvetleri Komutanlığı atamasını reddederek direndiği emekli Orgeneral Ali Fethi Esener'di. Fakat Evren muhafazakârlığı ve orduda siyasi bölünmelere yol açabileceği endişesi nedenleriyle Esener'e karşı çıktı (Arcayürek, 1986b: 136-138). Buradaki durum bir askeri yönetimin hangi partilerin siyasette devam edip edemeyeceğine karar vermesiydi ve bu Demirel'in ifadesiyle "güdümlü demokrasiydi" (Arcayürek, 1986b: 112-133). MGK sadece seçimlere 3 partinin girmesine izin vermiş, diğerlerinin seçimlere girmesini engellemiştir.

Demirel'in partisine yaşam şansı verilmedi ve Demirel tekrar sürgüne, bu kez Zincirbozan'a gönderildi. Demirel yazdığı mektuplarda askeri yönetime zalim, istibdat ve oy hırsızı diyecek kadar şiddetli sözler söylemiş, mücadelenin millet iradesi, hak ve demokratik Cumhuriyet mücadelesi olduğunu söyleyip "hürriyet mücadelesini" dini ve demokratik sözlerle kutsamıştır (Arcayürek, 1986b: 160-163). Demirel'in bir başka mücadelesi 12 Eylül sonrasındaki siyasi yasaklardı. Bu konuda Evren'i, 12 Eylül'ü ve Özal'ı sert bir şekilde demokrasiye karşı olmakla suçlamakta ve darbe yönetimine sert muhalefet yapmaktadır (Komşuoğlu, 2008: 235). Demirel siyasi yasakların kaldırılması için birçok yerde kalabalık ve coşkulu mitingler yapmıştır. Demirel yasakların kalkmasını da demokrasi ve hürriyet ile özdeşleştirmiştir. Sonuçta, 82 Anayasası'nın siyasilere yasak getiren geçici 4. maddesinin kaldırılması için yapılan referandum % 0,2 gibi çok az bir farkla kabul edildi ve yasaklar Eylül 1987'de kaldırıldı.

Cumhurbaşkanlığı döneminde terör konusunda siyasette etkin olan Demirel, bu etkinliğini 28 Şubat'a giden yolda ve irtica sorunu konusunda kaybetmiştir. Demirel'in 28 Şubat öncesi sessizliği iki taraflıdır, yani askerin irtica uyarısı yapıp müdahale tehditlerine olduğu gibi RP'lilerin radikal söylemlerine karşı da sessizdir. Sincan'da Kudüs gecesinin düzenlenmesin ardından aynı yerde tankların yürütülmesi bunu emreden komutanın ifadesiyle "demokrasiye balans ayarıydı" (Hürriyet, 02.03.1997) ve 28 Şubat'ın ayak sesleriydi. Cumhurbaşkanı Demirel bu olaya ilişkin medyaya hiçbir açıklamada bulunmamış, sessiz kalmıştır.

Buradan Demirel'in 28 Şubat öncesi süreçten bağımsız olduğu anlaşılır. Demirel'in 28 Şubat'ı planlayanlarından olduğu, askeri ittifakın temel kişilerinden biri olduğu ve 28 Şubat öncesinde asker ile tamamen ortak hareket ettiği iddiaları dayanaktan yoksundur. Sincan olayından itibaren Demirel'in tavırlarında değişiklik görülmüş, bir askeri müdahaleyi bekleyen Demirel 28 Şubat'a yaklaşıldıkça etkinliğini arttırmıştır. Artık Demirel'in görünür en büyük işlevi "uyarıcı" olmasıdır. Erbakan'ı daha fazla, keskin ve açık biçimde uyarmaya başlamıştır (Hürriyet, 28.02.1997).

28 Şubat MGK kararları özetle laik rejimin korunması karşılığında darbeden vazgeçildiğini, buna karşın askerin bunu sağlayacak uygulamaların yapılmaması durumunda müdahale durumunda olacağını belirtir. Bu kararların uzlaşılı ile alınması hükümetin devamı ve bir askeri müdahaleden vazgeçildiği anlamındadır. Bu açıdan bakıldığında darbeden vazgeçilmekle hükümetin devamı ve demokrasinin işlerliği sağlanmış olurken sivil hükümetin askerin baskısına maruz kalması açısından milli irade üstünde askeri vesayet sağlanmış olur. Bu durumda MGK'ya katılan her kişinin payı vardır. Öyleyse, askerler ve ona karşı kararların alındığı hükümet dışarıda bırakıldığında Demirel için bu durum darbeden vazgeçen ama demokrasiye karşı olan kararlara imza atan bir cumhurbaşkanı demektir.

Demirel ise 28 Şubat'ın rejimin işlediğini gösterdiğini düşünmektedir (Hürriyet, 02.03.1997) Yani, darbe olmaması nedeniyle 28 Şubat bir kazanım ve kendisi için bir başarıdır. Demirel'e göre ortada antidemokratik bir şey yoktur. 28 Şubat kararları Cumhurbaşkanının başkanlığında ve hükümetin üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilen MGK ile alınmış ve bu kararlar uygulanmak üzere hükümete sunulmuştur. Hatta Erbakan MGK'da hiç itiraz etmemiştir (Hürriyet, 12.03.1997). Görüldüğü gibi Demirel 28 Şubat sürecini demokrasiyle bağdaştırabilme çabası içerisindeydi.

Demirel'in 28 Şubat konusundaki durumunu gösteren önemli bir olay da baskılar sonucu istifa eden Refahiyol hükümeti yerine hükümet kurma görevinin kime verileceğidir. Hükümetin Çiller Başbakan olsun diye istifa etmesine ve bunu açıklamasına rağmen Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini Çiller yerine ANAP başkanı Mesut Yılmaz'a vermiştir. Artık, Demirel'in demokrathlığı merkez sağ içerisinde özellikle de Tansu Çiller tarafından tartışılır hale gelmiştir (Hürriyet, 22.06.1997).

28 Şubat sonrasında kararların uygulanması sürecine denk gelen Yılmaz ve Ecevit hükümetleri dönemlerinde Demirel askeri vesayet ve kararların

uygulanması alanında sessizliğini ve etkinsizliğini devam ettirmiştir. Demirel'in bu etkinsizliğinin en önemli nedeni kurumsallaşma ile askerinin hegemonyasının artmasıdır (Bayramoğlu, 2007: 241-245). Cumhurbaşkanı Demirel'in BÇG¹ ve MGSB gibi hükümet üstü çalışan kurumların varlığına ve siyaset üstü askeri güvenlik politikalarının uygulanmasına bir itirazı olmamış, aksine MGK'larda cumhurbaşkanı olarak bu karar ve politikaları sorunsuz imzalamıştır. 8 yıllık zorunlu eğitim gibi 28 Şubat kararlarının uygulanması konusunda da benzer bir durum vardır (Hürriyet, 12.06.1997). Sonuçta, Demirel dolaylı (sessiz kalarak) ama kısmen de doğrudan bir etki ile 28 Şubat'a ağırlıklı olarak destek olmuştur.

3. Muhafazakârlık ve Laiklik Açısından Demirel ve Askeri Müdahaleler

Merkez sağda din anlayışı ikiye ayrılmalıdır: dini muhafazakârlık ve laiklik. Dinin merkez sağdaki yeri dini muhafazakârlıktır. Dini muhafazakârlık dini; kültürün temel unsuru ve üstün ilkeler bütünü olarak değil de özgürlük alanının, geleneklerin ve toplumun önemli bir parçası olarak görür. Bu anlamda dini fundemantalizmden ayrılır (Mert, 2007: 77-78). Dinin laiklik ve çağdaşlık ile beraber olabileceği noktasında ise Kemalist anlayıştan ayrılır. Merkez sağ Cumhuriyetçi modernleşmeyi ve laikliği farklı yorumlar. Merkez sağda, Kemalist laikliğin dini toplumun merkezinden çıkararak yerine bilimi ve modern sivil devlet ilişkisini ikame etmeye çalışmasına, dini resmileştirerek başkalaştırmasına ve dinin devletin kontrolünde olarak dini özgürlüklerin kısıtlanmasına karşı çıkılır. Merkez sağda din içerikli icraatlar; ya din ve vicdan özgürlüğünün arttırılması ya da geleneksel Türk kültürünün yaygınlaştırılması adına yapılır. Feroz Ahmad (2007: 64) din alanında icraatların yoğun olduğu dönemi; Türkiye'de İslami uygulamaların restorasyonunun gerçekleştiği ve militan laikliğe son verilme istemleri ile belirginleşen dönem olarak

¹ BÇG (Batı Çalışma Grubu); 28 Şubat MGK kararlarının uygulanıp uygulanmadığının denetimi amacıyla ordu (Deniz Kuvvetleri Komutanlığı) içerisinde kurulan gayriresmi bir yapıdır. Yapının 28 Şubat döneminde temel işlevi; irticai faaliyet içerisinde olduğu iddia edilen kişileri izlemek ve gerekli tedbirlerin alınması için yasal kurumları harekete geçirmek olmuştur. Yasadışı olarak kurulan bu kurum Mesut Yılmaz hükümeti döneminde Başbakanlık Uygulamayı Takip ve Koordinasyon Kurulu adı altında yasallaşmış, birkaç yıl sonra lağvedilmiştir.

tanımlar. DP iktidarının bu konudaki birçok icraatı Atatürkçü rejime aykırı olarak algılanmıştır.

Buna karşın merkez sağ, laikliği ve Cumhuriyet rejimini savunur. Bu anlamda radikal dini görüşlerden farklılaşırken Kemalist laiklikle de örtüşür. CHP’de olduğu gibi DP kadrolarının önemli bir kısmı ve lider Menderes modern ve batılı bir tarzda büyümüş, dini olmayan ama dine karşı da olmayan görüşlerini aile yaşamlarında edinmişlerdir. DP’liler özellikle din alanındaki icraatları hiçbir zaman Atatürk inkılaplarına aykırı görmemiştir. Hatta, irticaya ve dinin istismar edilmesine kendilerinin karşı olduklarını birçok kez belirtmişlerdir (Menderes, 1991: 291 ve Ahmad, 2007: 469). İlk döneminde DP din temelli tepkilere karşı koymuştur. Fakat zamanla DP dini grupların baskısının da etkisiyle İslam ile ilişkili hale gelmiş ve dini siyasete alet etmeye başlamıştır (Sarıbay, 1991: 124). Laiklik ve muhafazakârlık konusunda DP yöneticileri ve taban arasındakine benzer bir farklılık lider kadrosunun içinde de vardır. Bayar parti içinde Kemalist laik bir kişilik sergilerken Menderes dini çevrelerle daha yakın ilişki içerisinde olmak üzere daha muhafazakârdır. Bayar Menderes’i birçok dini icraat konusunda uyardı hatta bu nedenle Menderes istifa etmiştir (Tanel Demirel, 2011: 116). Merkez sağ Kemalist laikliğin uygulanışına muhalefet ederken muhafazakârları da laiklikle ve demokrasiyle uzlaştırıyordu (Mert, 2007: 84).

Laiklik merkez sağın asker ile iyi ilişkilerinde önemli bir siyasal unsurdur. Çünkü Türk ordusu Cumhuriyetçi modernleşme anlayışı içerisinde laiktir. Burada kastedilen laiklik sadece devlet yönetiminde ve hukukta dinin yer almaması değil aynı zamanda Türk modernleşmesinin öngördüğü şekliyle topluma dinsel normlardan arındırılmış yeni bir dünya görüşü sunma anlayışı anlamındadır. Laiklik Kemalizm’in temel bir ideolojik unsuru olduğu gibi ordunun da üzerinde hassasiyetle durduğu ve tehdit algılamasında birincilleştirdiği bir anlayıştır. 27 Mayıs ve 28 Şubat askeri müdahalelerin ideolojik en önemli nedeni de işte bu laiklik anlayışıdır.

Demirel anlayışında din laikliğe ve modernliğe aykırı değildir ve öyleyse dinin toplumsal hayattan çıkarılmasına ya da etkisinin azaltılmasına çalışılması yanlıştır. Demirel dinin toplumun merkezinde olduğunu belirtmiş ve bir anlamda dine kişisel hak ve toplumsal hareket olarak meşruiyet kazandırmıştır (Tuncer, 2007: 183). Demirel’e göre Müslümanlık Türk toplumunun en önemli özelliklerindedir ve Türkiye Cumhuriyetini ayakta tutar (Süleyman Demirel, 1986: 21). Benzer bir şekilde, Demirel’e göre laiklik dinsizlik demek değildir. Laiklik din

hürriyetine müdahale etmek için değil onu korumak için konulmuştur (Süleyman Demirel, 1986: 20).

Tek parti döneminde “çağdaş ve laik eğitim” anlayışı ile dini eğitimi kısıtlanan muhafazakâr kesimin taleplerini yerine getirmek merkez sağ partilere düşmüştür. Demirel dini eğitimi bir eğitim hakkı, fırsat eşitliği ve din ve vicdan hürriyeti olarak görmüştür. Demirel’in 80’e kadar olan zamanda bu alanda yoğun icraatlarının önemli bir nedeni de komünizm karşısında dinin rolüdür. Demirel devletin dine karışmadığı laik bir sistemi savunurken bir yandan da devletin din ve vicdan hürriyetini savunması gerektiğine inanması devlete bu anlamda bir görev yüklemeye ve müdahale etme yetkisi vermek demektir. Devlete verilen bu dini eğitim ve din adamı yetiştirme görevi aynı zamanda Demirel’in din alanında yaptığı en önemli icraatlarını oluşturur. İmam hatip okulları ve İslam Enstitülerinin yaygınlaştırılması bu icraatların da en önemlisidir.

Demirel DP’den miras AP tabanının önemli bir kısmını oluşturan dini cemaatlerle önemli ilişkiler kurmuştur. Bu karşılıklı ilişki açısından Nur Cemaati dini kesimlerden en bilineni, süreklisi ve ciddisidir (Yavuz, 2003: 173-174). Türkiye’de Milli Görüş dışında kalan muhafazakâr kesim demokratik bir siyasal sistemle barışık olan, fakat dini inanış ve yaşantısına saygı isteyen bir anlayışla AP’ye ve Müslüman bir kimlikten hiç de uzakta görünmeyen ve dini referansları kuvvetli olan Demirel gibi bir lidere bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Demirel açısından ise bu ilişki, AP’nin ideolojisi dışında, dini referansa uzak olmayan bir dini yaşayış ve anlayış ve iktidarını güçlendirecek bir toplumsal dayanak ya da pragmatist bir bakış açısıyla oy tabanı oluşturma ya da sürdürme olarak temellendirebilir. Fakat 90’lı yıllarda RP’nin de yükselişi ve Cumhurbaşkanlığı ile başlayan tarafsızlığı ve 28 Şubat süreci, Demirel’in dini kesimle kurduğu ilişkiyi giderek zayıflatmıştır.

Demirel’in dini kesimlerle kurduğu ilişki ve dini eğitim Demirel’in ordu ile kurduğu karşılıklı ilişkiyi de ciddi olarak etkilemiştir. İlk, Türkiye’deki dini cemaat ve tarikatlar, merkez sağla bütünleşmeler ve demokratik sistemle uyum içerisinde olsalar da hedefleri dinin yayılması ve güçlendirilmesi olduğundan toplumda dinin egemen olmasına karşı çıkan Kemalizm’i reddederler. Bu anlayış hiç şüphesiz ki rejimin bekçisi hükmünde olan orduya karşı bakış açılarını da yansıtır. Aynı anlayış ordunun da dini cemaatlere karşı bakış açılarında, onlara karşı yürüttüğü eylemlerde ve dönem dönem dile getirilen ve 28 Şubat’ta vurgulanan “irtica tehdit algılamasında” etkendir. İkincisi, dini cemaat ve tarikatların siyasi talepleri şüphesiz ki dini yaşayışı sağlayan hak ve özgürlüklerin daha geniş bir şekilde uygulanabilmesini ve bunun önündeki engellerin

kaldırılmasını içerir. Bu dini talepler ve onun beraberinde getirdiği yönlendirme Demirel'in dini yaşayışı özgürleştirme ve dini uygulamaları meşrulaştırma çabalarını pozitif olarak etkilemiştir (Yavuz, 2003: 174).

Yine de, Demirel dini icraatların laikliğe aykırı olmadığını düşündüğü noktasında kendini ifade edebilmekte Menderes'ten daha başarılı olmuştur. Bunda merkez sağın giderek temelleşmesi ile daha iyi anlaşılmasının ve siyasal İslam'ın ayrı partileşmesi ile merkez sağdan uzaklaşmasının rolü büyüktür. Ayrıca, AP'nin din unsurunu hem milli iradeye hem de Cumhuriyetin değerlerine uygun biçimde kullanması gayri iradi bir biçimde Cumhuriyete karşı olan tepkileri siyasal sistemde kontrol etme işleyle beraberdir.

Muhafazakârlığın yanı sıra Demirel bir laiklik savunucusudur. Bu savunuculuğu AP döneminde devam ettiği gibi Cumhurbaşkanlığı süresince şiddetlenerek devam etmiştir. Zira O "laik, demokratik Türkiye'nin taraftarıdır" (Süleyman Demirel, 1999: 476). Bu, salt laiklik savunuculuğudur. Demirel'in laiklik anlayışı muhafazakârlıktan Kemalist anlayışa doğru giderek evrilmiştir. Önceden dini irtica söylemlerine inanmayan Demirel Cumhurbaşkanlığı döneminde irtica tehdit algılamasına sahiptir (Süleyman Demirel, 1999: 544). Demirel laikliğe olan inancını 28 Şubat döneminde kendisini laik ittifakta görmek isteyen laik kesimin davetlerinde açıkça dile getirmiştir. (Süleyman Demirel, 1999: 274).

Muhafazakârlık ve laiklik Demirel'in asker ile ilişkilerinde farklı etkenlere neden olmaktadır. Muhafazakârlık, muhafazakâr modernleşme ve dine uygun laiklik anlayışları her zaman askerin merkez sağ partilerine kuşku ile bakmasına neden olmuştur. Somut olarak bunu 27 Mayıs sonrasında ve 28 Şubat sürecinde görmek mümkündür. Buna karşın, Demirel laiklik anlayışı gereği dini siyasete alet eden sivil siyasete müdahale edilmesine sessiz kalmıştır. Demirel'in din ile ilgili siyaset anlayışı Başbakanlığından sonra giderek laiklik eksenine kaymıştır. Bu kayışın teorik nedenlerinin incelenmesi öncelikle 12 Eylül sonrası dönemin ve 28 Şubat döneminin ayrıntılı incelenmesi ile mümkündür.

12 Eylül sonrası yeni siyasal ortamda merkez sağdaki ANAP ve DYP arasında kesin çizgilerle ayrılmış bir ideolojik farklılaşma olmamasına karşın özellikle tabanda muhafazakârlık açısından kabaca bir farklılaşmayı söylemek mümkündür. Aşırı muhafazakâr kesim ANAP'a yönelirken ılımlı ve laikliğe inanan muhafazakâr kesim ise DYP'yi desteklemeye devam etmektedir. Bu yıllarda partinin "de facto lideri" Demirel ve parti lideri Cindoruk DYP'yi "muhafazakâr, çağdaş, ilerici ve

demokratik bir parti” olarak tanımlıyorlardı (Komşuoğlu, 2008: 246). Ayrıca, Demirel gibi, laikliğe inanan ve din anlamında ılımlı, sosyal bir hayat yaşayan İsmet Sezgin, Hüsametdin Cindoruk, Yıldırım Aktuna ve Nahit Menteşe gibi eski AP’li DYP kadrosu DYP’nin çağdaş ve laik bir çizgide olduğu savını doğrular biçimdedir. 12 Eylül döneminin milliyetçi muhafazakâr politikaları Özal döneminde daha da muhafazakârlaşarak devam etmiş ve buna bir de dönemin özgürlükçü ortamı katkıda bulunmuştur. Neticede, başta asker olmak üzere Atatürkçü duyarlılığa sahip kesimde irtica korkusu oluşmaya başlamıştır. Kabinede etkin muhafazakârların bulunması ve Özal’ın bir tarikata bağlı olması bu algıyı ciddileştirmişti. Demirel ise, her ne kadar benzer uygulamaları 80 öncesinde kendi iktidarı döneminde yapsa da, asker açısından dini anlayışı ve merkezîyetçi tutumu nedeniyle Özal’a göre daha güvenilirirdi (Hale, 1994: 244). Sonuçta ordu Demirel’e karşı daha olumlu bir havaya girmiştir.

Türkiye’de 80’li yıllarda yükselen siyasal İslam’ın sonucunda Milli Görüş hareketi, beraber girdiği her seçimde oylarını ve siyasetteki etkisini arttırmıştı. 94 yerel seçimlerindeki başarısı RP’nin iktidara yürüyüşünün işareti sayılır. Bu nedenle seçim sonrasında birçok kesimde ve medyada Refah Partisi’nin iktidara geleceği şeklinde bir beklenti oluşmuştu. RP’nin iktidar olduğu zamandan itibaren ise irtica giderek temel tehdit algısı haline gelmişti. Başta, Demirel irtica söylemlerine katılmamaktadır. Demirel’in darbe söylentilerine itibar etmediğini ve demokrasiye olan inancını açıklaması, herkesin laiklik konusunda eleştirdiği Erbakan’ın Libya gezisi gibi icraatlarında tepkisel olmaması ve askerî hükümetle karşı karşıya geldiği durumlarda Anayasal çözümleri gündeme getirmesi ve yabancı basına bu şekilde konuşması, 28 Şubat öncesi Erbakan ile toplantı yapması ve uyarıları bu dönemde Demirel’in irtica söylemlerine inanmadığı şeklinde değerlendirilebilir (Hürriyet, 09.02.1997 – 24.02.1997). Fakat, 28 Şubat süreci ile beraber durum değişecektir.

Özetle, 28 Şubat MGK’da laikliğin rejimin bütün kurumlarıyla korunması ve engelleyecek uygulamaların yapılması istenmiştir. Ordu bunun takipçisi olacak, yapılmaması durumunda müdahale seçeneğini açık tutacaktır (28 Şubat MGK Bildirisi, 2011). Demirel askerî irtica tehdidini içeren durum değerlendirmesine, hükümete karşı yapılan laikliği bozan uygulama ve söylemlerine ilişkin uyarılara istisnasız katılmış ve uygulanacak yaptırımları kabul ederek zaman kaybetmeden imzalamıştır. Bu dönemde Demirel artık irtica tehdidinde inanmakta ve “laikliği koruma” yolunda asker ile ortak adımlar atmaktadır (Hürriyet, 12.06.1997). Sonuçta, Demirel 28 Şubat kararları karşısında sessiz

kalmış, pasif destek vermiştir. Bunda Demirel'in laikliği savunması önemli bir rol oynar.

Laikliğin savunulması merkez sağda din ve vicdan hürriyeti ve İslam'ın bireysel yaşamda uygulanması ile beraberdir. Başbakan Demirel her ne kadar dini eğitim gibi muhafazakârlığın gereği bazı uygulamalarda bulunsun da siyasal hayatı ya da bir bölümü hiçbir zaman siyasal İslamcı olarak nitelendirilemez. Bu nedenle, 90'lı yıllarda yükselen siyasal İslam aynı zamanda Demirel'in irticayı ciddi bir tehlike olarak görmesine yol açmış ve Demirel laik çevrenin de etkisiyle laikliğe hassas hale gelmiş, onu korumaya çalışmıştır. Gerçekten de siyasal İslam'ın temsil edildiği bir parti olan RP'nin iktidara gelmesi laikliği savunan hiç kimse açısından kabul edilebilir değildir. Siyasetten ayrılmasıyla muhafazakâr tabandan kopan Demirel'in laikliği birincilleştirmesinde aslında anormal bir durum yoktur. Fakat merkez sağ açısından Demirel ile ilgili kabul edilemez bir durum demokrasinin irtica tehdidine karşı yadsınmasıdır. Cumhurbaşkanı Demirel parlamenter demokrasinin ve yargı sisteminin işlediği Türkiye'de siyasal İslam'ın değil siyasal İslam ya da irtica tehdidinin demokrasiden daha öncelikli olduğu doğrultusunda hareket etmiştir. Sonuçta, karşı karşıya geldiği durumlarda demokrasi-laiklik ve sivil-asker dengesini kuramamıştır. 12 Eylül öncesi ordunun anarşi adına yönetime el koymasına şiddetle karşı çıkan Demirel'in irtica adına siyasete müdahale edilmesine genelde destek vermesi tutarsız bir durumdur ve ikisi arasında önemli bir farklılık vardır. Farklılık bahsedildiği gibi Demirel'in laiklik anlayışından ve değişen demokrasi anlayışından kaynaklanmaktadır. Önemli bir farklılık da cumhurbaşkanı olmasıdır. Görüldüğü gibi, merkez sağın din konusundaki iki anlayışı olan muhafazakârlık ve laiklik Demirel'in askeri müdahalelere yaklaşımında zıt sonuçlar doğurur.

4. Siyasal Devletçilik Açısından Demirel ve Askeri Müdahaleler

Merkez sağda devletin ekonomi alanındaki etkinliğini öngören devletçilik değil siyasal alandaki etkinliği anlamında siyasal devletçilik vardır. Türkiye'de muhafazakârlığın kurumsallaşmasını sağlayan merkez sağa göre devlet varolması zorunlu ve saygı gösterilmesi gereken bir yapıdır. DP'den bu yana iktidar olmanın da katkısıyla güçlü ve koruyucu devlet anlayışı devam etmektedir. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı devlet ve toplum yapısına dayanan güçlü ve otoriter liderlik Menderes'te de görülmektedir. Bu gelenek içerisinde halkın en büyük temsilcilerinden Süleyman Demirel "devlet baba" olmuştur.

Muhafazakâr devlet anlayışı ve devlete yüklenen önemli işlevler merkez sağın liberal bir devleti değil aksine güçlü ve kapsayıcı bir devleti savunduğunu gösterir. Bu durum baskıcı ve müdahaleci devlet ile mücadele nedeniyle paradoksal görünse de arada önemli bir fark vardır. Milli irade gereği devletin gücü halkın üstünde değil halk için kullanılır. Demirel halkın yanında yer alarak kitlesel şikâyetleri dile getirirken bunu devletin özüne dokunmadan yapmaya çalışmıştır. Çünkü eleştirilen ya da karşı çıkılan devletin kendisi değil, halka rağmen politika yürüten devlettir. Süleyman Demirel'in kutsal devlet algısının oluşumu kendi hayatında saklıdır. Eğitim hayatı boyunca devlet tarafından okutulan Demirel uzun ve yüksek seviyedeki bürokrat deneyimi ile devlete ait olma hissini kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti devleti için varım ben” ve “devlete hiç bir zaman küsemeyiz” diyecektir (Uraz, 1993: 5-6). Bu anlayışın bir sonucu olarak Demirel makamlara görev anlayışı ile bakmaktadır (Özgüven, 1998: 21).

Muhafazakâr anlayışa göre devletin başta toplumsal düzeni korumak üzere birçok işlevi vardır. Devlet Cumhuriyetçi-demokrat sistemin temel yürütücüsüyken aynı zamanda milli iradenin gerçekleşmesini sağlayacak ve halka hizmet edecek bir unsurdur. Merkez sağın maddi modernleşme anlayışı içerisinde devlet ilerlemeyi ve kalkınmayı sağlayacak ve toplumu hedeflenen modern devletler seviyesine çıkaracak yegane güçtür (Tanel Demirel, 2011: 119). Devletin varlığının meşruiyeti ise millete dayanır. Devlet ile milletin özdeşleştirilmesi merkez sağ içinde vurgulanan bir başka söylemdir. AP'nin devlet kavramlaştırması devlet ile millet arasındaki özel bağa atıf yapan milliyetçilik anlayışı ile pekiştirilmiştir (Tanel Demirel, 2004: 268).

Merkez sağda devletin siyasal düzeni sağlamanın önemli yolları denge ve kontroldür. Merkez sağ hem ilkesel-yöntemsel olarak hem de pragmatist, şartlara ve dönemlere uygun olarak denge siyasetini en iyi uygulayan siyasal harekettir. Ordu hem bir tehdittir, iktidarı sınırlandırılması gerekir, hem de bir güçtür, kullanılması, uzlaşılması ve dikkate alınması gerekir. İşte, denge politikası gereği merkez sağ, başta askeri müdahaleler olmak üzere kendi siyaset alanını sınırlandıran durumlarda muhalefetini popülerleştirmiş ve ordunun gücünü sınırlandırmaya çalışmış, fakat başta güvenlik ve dış politikalarda olmak üzere uzlaşılması gereken devlet politikalarında ordu ile uzlaşmaya gitmiş, hatta onun vesayetini kabul etmiştir.

Güçlü lider Menderes ile DP otoriter bir devletçilik anlayışı güderken Demirel uzlaşmacı, değişken ve uyum sağlayabilen ilişkiler kurmuştur. Demirel'in uzlaşmacı ve değişime açık liderliği onun diğer liderlik

özellikleriyle uyum içerisindedir. Demirel'in bilgili, zeki, iyi bir konuşmacı ve iletişimci, idari yeteneğe sahip, sosyal ve popüler bir kişilik olduğu söylenebilir (Turgut, 1992: 42). Demirel bir politikanın oluşturulmasında gerekli ve güçlü olan kurumlarla iyi iletişim kurmayı, onları yönetmeyi ve gerektiğinde de taviz vermeyi iyi biliyordu. Daha çok devlet politikası diyebileceğimiz konularda olmak üzere, kurumlar ve partiler arası ittifakı sağlamada önemli rolü vardı. Cumhurbaşkanlığı makamını partilere karşı eşit mesafede tutmasında bunu görmek mümkündür.

Asker ile olan ilişkilerinde ise karşı olmak kadar uzlaşa da vardır. 27 Mayıs darbesinin tepkiselini devam ettiren Demirel 12 Eylül darbesine 12 Mart'a göre daha sert tepki vermiş ve 12 Mart sonrası dönemde asker ile uzlaşabilmiştir. Demirel'de 12 Mart sonrası güçlü yönetim ve anti komünizm temelinde, 12 Eylül sonrasında siyasi yasakların kaldırılmasında, 1987 yılından itibaren Kenan Evren ile görüşmesinde, Başbakanlık döneminde teröre karşı yöntemlerde ve ordunun güçlendirilmesinde ve 28 Şubat döneminde irtica tehdit algısında, MGK kararlarının alınmasında ve kararların hükümete uygulattırılmasında hem asker ile hem de diğer partilerle uzlaşa bakımından merkez sağın devlet anlayışına uygun bir siyasal liderliği görmek mümkündür.

Demirel'in değişen ve uzlaşmacı liderliği merkez sağın siyasal devletçilik anlayışına atfedilen bir başka kavrama bizi götürür: pragmatizm. Demirel için önemli olan sorunların çözümüdür. Eğer sorunları çözmek pragmatist olmayı gerektiriyorsa pragmatist, kuramcı olmayı gerektiriyorsa kuramcı olunur (Tuncer, 2007: 136). Demirel'in pragmatist davranışları elbette ki askere karşı davranışlarındaki değişikliklerin de önemli bir etkenidir. Demirel, Muhalefette özellikle darbe sonrası dönemlerde anti-militarist söylemlerine ağırlık verirken, iktidarda ordu ile uzlaşıda önemli gayret göstermiştir. Yakın dönemde pragmatizmle ilişkilendirilen konu sivilleşme-demokratikleşmedir. Ümit Cizre, merkez sağ hükümetleri dönemlerinde sivilleşme-demokratikleşme söylemlerinin icraata geçilememesini merkez sağın ve Demirel'in pragmatizmine bağlar. Demirel'in 80 sonrası Genelkurmay Başkanı Savunma Bakanı'nın altında yer alsın önerisine karşın, iktidardayken (1992) bu önerinin teklifinin mecliste partisi tarafından reddedilmesine ses çıkarmaması bunun göstergesidir (Cizre, 1999: 44-45). Fakat, bu konuyu sadece pragmatizme bağlamak da doğru değildir. Asker ile kurulması gereken dengeyi ve dönemin askerleşmeye zemin hazırlayan şartlarını unutmamak gerekir.

12 Mart müdahalesi sonrası dönem Demirel'in güçlü devlet anlayışını sahiplendiği dönem olacaktır. "Bu tarihten itibaren 1961 düzeninin getirdiği özgürlüklerin askeri rejim eliyle tırpanlanması süreci başlatılmış, 71-73 ara döneminde 61 Anayasası'nın geniş temel hak ve özgürlükleri içeren birçok maddesi değiştirilmiştir." 1971 Anayasa değişiklikleri Demirel'in çok uzun süredir savunduğu değişiklikleridir. Çünkü "1961 Anayasası icra iş görsün diye yapılmamıştır. Bu anayasa ile ve ona uygun olarak çıkarılmış kanunlarla devlet güvenliğini sağlamanın ve ülkeyi idare etmenin imkânsızlığı anlaşılmıştır" (Tanel Demirel, 2004: 43). Anayasal değişikliklerin dışında, devlet otoritesini ve hükümet işleyişini kolaylaştırıp yetkilerini arttırma amacıyla DGM'lerin kurulması, üniversitelerin özerkliğini azaltılması gibi birçok yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır ve sıkıyönetim uygulanmaya başlanmıştır.

12 Eylül sonrası dönemin güçlü devlet anlayışı da Demirel'in devlet anlayışına ve orduya bakış açısına önemli derecede etki etmiştir. 12 Eylül askeri yönetimi anarşinin doğduğu ve siyasi istikrarsızlığa yol açan zayıf devlet idaresini değiştirme amacındadır. Güçlü devletin yeniden kurulması hedefi ilk kez, darbe bildirisindeki "kaybolan devlet otoritesini yeniden kurma" ifadelerinde görülebilir. Bu düşüncedeki güçlü devlet kendini 12 Eylül sonrası dönemlerin önemli bir unsuru "restorasyonda" bulur. Restorasyon güçlü devlet şiarını gerçekleştirmek üzere kurumsal anlamda değişikliklerin yapılmasıydı. Demokrasinin çokluğu ve bölünmüşlüğüne karşı mutlak otoriter bir askeri darbe yönetimi bunu çok iyi gerçekleştirebilirdi (Taşkın, 2004: 571).

80 sonrasında güçlü devlet anlayışından etkilenen sadece Demirel değil, aynı zamanda hitap ettiği toplumsal kitledir. 12 Eylül sonrasında 80 öncesindeki kutsal devlet anlayışı yeniden yükselişe geçmişti ve bu anlayış önemli bir kitlesel ittifakla savunulmaktaydı. 80'li yıllarda, Özal hükümetleri ile hızlanan Anadolu'nun muhafazakâr kesimlerinin zenginleşme süreci, onların bürokraside etkin biçimde yer almaya başlaması ve daha iyi hizmet almaları nedeniyle bu kesimlerin lehine gelişen güçlü patronaj sisteminin oluşması (Taşkın, 2004: 571) çevrenin merkeze gelişini sağladı ve toplumsal güç dengelerini değiştirecek dönemi başlattı. Bunun bir sonucu olarak güçlü ve gerekli devlet algısı "bizim devlet" algısı ile güçlenerek toplumun önemli bir kesimine yayıldı.

1983 yılından itibaren siyasetin giderek normalleşmesi ve 1987 yılından itibaren siyasi yasakların kalkmasıyla normalleşmenin tamamlanması siyasetçi-asker ilişkisini de belli bir düzene oturtmuştur. 91 yılında

Başbakan olan Demirel artık devlete daha yakındır. Halkı temsil ettiği kadar devleti de temsil etmektedir. Demirel halk arasında devlet ile özdeşleşmiştir. O, artık halkı şapkasıyla selamlayan “baba”dır. Başbakanlığı döneminde başta asker olmak üzere tüm devlet kurumları ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan Demirel devlete hakim olma mücadelesi vermiş ve denge politikaları izlemiştir. Artık Demirel birçok temel ülke sorununa devletçi bakışı ile bakmaktadır. Kürt ve terör sorununa bakışı da böyledir ve bu konuda asker ile ittifak halindedir.

Özal dönemi ile birlikte neoliberal politikaların uygulanmasına Türkiye’nin de katılımı 12 Eylül sonrası güçlü devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırdı. Aslında devletin liberal düşüncenin öngördüğü gibi etkin bir şekilde küçülmesi gerekirken ekonomide ve kontroldeki geniş rolü nedeniyle devlet büyümüştür. 90’lı yıllardan sonra ise devletin güçlü yönü güvenlik alanında olmak üzere artarak devam edecektir. Devletin ekonomik ve güvenlik işlevleri aynı zamanda vatandaşın gözünde güçlenmesinin meşruiyetini oluşturur. Dolayısıyla, Demirel’in güçlü devlet anlayışı artık halkın önemli bir kısmı tarafından desteklenmekte, en azından normal karşılanmaktadır.

Demirel cumhurbaşkanlığını devletin en yüksek makamı olarak görmekte ve kendisinin Türkiye Cumhuriyeti’ni temsil ettiğine yürekten inanmaktadır (Süleyman Demirel, 1999, 541). Demirel’in cumhurbaşkanlığına yüklediği bu anlamlar halkın temsiliyetinden daha çok devletin temsil edildiği bir makama geçişin göstergesidir. Cumhurbaşkanlık makamına yüklediği kutsal devlet anlayışının bir ürünü olarak Demirel, siyaset üstü kimliğini devleti yönetmekte ve siyasi dengede kullanmıştır. Demirel’in üzerine yüklenen siyasal ve popülist kimlik aynı zamanda ona devlet politikalarının sürdürülmesinde ve dengelerin gözetilmesinde büyük bir sorumluluk vermiştir. Demirel sivil-asker ilişkisi gibi ikili ilişkilerde bir yandan dengeyi gözetirken bir yandan da terör ve dış politika gibi devlet politikalarına katkıda bulunmuş, bu konuda siyasetçiler arasında koordinasyon sağlamıştır. Demirel hiçbir temel soruna uzak kalmamış, iç ve dış siyasete aktif bir şekilde katılan Cumhurbaşkanı olmuştur (Arcayürek, 2002).

Parti liderliğinden Başbakanlığa kadar uzanan 40 yıllık siyasal geçmişi ve halk ile kurduğu sıkı bağ Demirel’e tüm kurum ve kişiler tarafından bir saygınlık duymasını sağlamıştır. Demirel devlet politikalarına olan katkısını terör ve dış politika gibi konularda aktif bir siyaset izleyerek hem de hükümet boşluğunun hissedildiği Çiller hükümeti ile devlet politikalarında uzlaşarak göstermiştir (Arcayürek, 2002: 76-77). Askerin 12 Eylül döneminden itibaren terör, güvenlik ve doğu sorunu konularında

hegemonik gücünü koruduğu ve bu sorunlarda kendi çözümü olan askeri müdahale yöntemini ülke çapında uyguladığı düşünüldüğünde, bu konularda oluşturulacak politikaların da askerin istediği şekliyle bir devlet politikası olduğu gerçeği ortaya çıkar. İşte, eğer Demirel de bu alanlardaki devlet politikalarına uyum, katkı sağlamışsa bunu asker ile kurduğu iyi ilişki ya da ittifak ile yapmış demektir.

Görüldüğü gibi, 12 Eylül'den sonra hâkim olan ve halkta önemli bir biçimde meşruiyet sağlayan güçlü devlet algısı giderek kendine has siyasal liderliği, bürokratik geçmişi ve siyasal etkinliği ile Cumhurbaşkanı Demirel'de etkin olmuştur. Bu etki Demirel'i asker ile güvenlik sorunlarında ittifak etmeye itmıştır. Asker ile ittifak ve benzer devletçi bakış açısı ise dönemin önemli diğer sorunu ve asker açısından ise en başta sorun olan siyasal İslam ya da irtica konusunda da geçerlidir. Çünkü terör nedeniyle bir güvenlik zafiyeti yaşayan devlet 28 Şubat'a giden yolda da dini irtica tehdidiyle karşı karşıyadır. Yapılması gereken yine aynıdır: her ne pahasına olursa olsun devleti korumak. İşte bu siyasal devletçiliğin 28 Şubat'ta Demirel'i demokrasiden taviz vermeye ittiği çok aşikârdır.

5. Milliyetçilik Açısından Demirel ve Askeri Müdahaleler

Merkez sağda demokrasi anlayışının temelini milli irade oluşturur ve demokrasi ise milli iradenin tecelli ettiği bir rejimdir. Bu da milli irade ve demokrasiyle milliyetçiliğin bağdaştığını gösterir. Milli devletin yüceltilmesi milliyetçiliğin doğasında bulunduğundan, devlet kavramlaştırılması devlet ile millet arasındaki özel bağa referans veren milliyetçilik anlayışı ile pekiştirilmeye çalışılmıştır. Bu anlayış aynı zamanda J.J. Rousseau'nun Cumhuriyetçi - milliyetçiliğiyle benzeştir (Tanel Demirel, 2004: 268).

Demirel'in millet vurgusu aynı zamanda sınıfsız ve bütüncül bir topluluğa ve bir devlet söylemi olan bölünmez bütünlüğe işaret eder. Demirel'de bölünmez bütünlük ülkedeki bütün vatandaşların eşit olduğu, ırk olarak kimsenin üstün olmadığı anlamına gelir (Özgüven, 1998: 21). Demirel'in milliyetçilikle ilgili düşüncelerinin yazılabileceği bütün metin ve konuşmalar gözden geçirildiğinde Türklük vurgusunun ırk anlamında kullanılmadığı, buna karşın millet, milli birlik, milli irade gibi bütüncü milliyetçi kavramların kullanıldığı görülür. Bu anlamda MHP siyasal çizgisinden farklıdır. Kemalist milliyetçilikten ise dini, tarihi ve geleneksel motifleri de içeren muhafazakâr - milliyetçi anlayışla ayrılır. Demirel'in bu tür milliyetçilik anlayışına sahip olduğu özellikle AP

döneminde birçok konuşmasından tespit edilebilir (Tanel Demirel, 2004: 205). “Cumhurbaşkanlığı ve 28 Şubat döneminde ise Demirel’in daha laik bir milliyetçilik anlayışına sahip olduğu söylenebilir.

Demirel’de milliyetçilik sadece bir ülkü ve idealizm değil aynı zamanda bir uygulama ve hayat biçimidir. Hayatının her aşamasında ülkeye hizmet etme amacıyla olduğunu çeşitli zamanlarda belirtmiştir (Özguven, 1998: 20). Demirel’in milliyetçi en büyük söylemi “büyük Türkiye”dir. Büyük Türkiye her şeyden önce sadece bir merkez sağ söylemi değil muhafazakâr-milliyetçi geleneğe de ait bir söylemdir. Bu söylem Demirel’de âfâkî ve idealist değildir, büyükten kasıt toprak büyüklüğü değil ekonomik ve siyasal güç olarak büyüklüktür. Demirel DSİ Genel Müdürlüğünden Başbakanlığa kadar görevlerini millete hizmet etmek adına yapar, motivasyon kaynağını ise milli duygular oluşturur. Demirel milliyetçiliğinin en somut biçimi kalkınmadır. Kalkınma “Büyük Türkiye’ye giden yol”dur. Kalkınma, baraj, yol, teknoloji ve imar-inşaat gibi maddi unsurlara dayanır (Tanel Demirel, 2011: 119).

Merkez sağ milliyetçiliğinin önemli bir yönü de anti-komünizmdir. 1940’lı yıllardan itibaren Türk sağı içerisinde ağırlık kazanan anti-komünizm DP döneminden itibaren merkez sağda icraatlar olarak görülmüştür. AP döneminde sol partilerin kapatılmasının ve parti ve örgüt liderlerinin cezalandırılmasının desteklenmesi komünizm karşıtlığının somut biçimleridir. Bu dönemlerde AP, komünizmi bir tehdit olarak görerek bu tehdidi popülist bir biçimde işlemiştir. 71 muhtırasından sonra AP’nin komünizm karşıtlığı daha da sertleşmiştir. Sola karşı olan 12 Mart müdahalesinden sonra Demirel’in anti-komünist söylemlerini arttırması ve ordu ile işbirliği içerisinde hükümet olarak sıkıyönetimi ve güçlü devlet yönetimini hedefleyen Anayasa değişikliklerini desteklemesi, bunu gösterir. Bu politikalar yükselen sola karşı güvenlik kuvvetleri desteğinde “sağ devlet”in politikaları olup, Milliyetçi Cephe hükümetleri zamanında tepe noktasına ulaşmıştır. . Milliyetçi Cephe hükümetleri adından da anlaşıldığı gibi sağ partiler tarafından sol tehlikeye karşı kurulmuştu. AP’nin ve Demirel’in anti-komünist söylem ve eylemlerini denge politikası güderek ve ordunun tavrını dikkate alarak belirlediklerini söylemek mümkündür. Demirel ve AP kişi hak ve hürriyetlerinin kısılması karşılığında olsa da güçlü ve otoriter yönetim amacıyla ve anti-komünizm temelinde ordu ile uzlaşmıştır. Bu uzlaşma aslında 70’li yıllarda Demirel’in anti-komünist ya da milliyetçi bir çizgiye kaymasının başlangıcıdır.

Merkez sağda komünizm karşıtlığı hak ve hürriyetlerin savunulması konusunda bir sorunu gündeme getirir. Merkez sağ parti ve liderleri sol

siyasetin haklarını korumayı kendi siyasal mücadeleleri içerisine almamışlardır. Bu durum AP ve Demirel için de oldukça geçerlidir. “Komünizm karşıtı tutumun baskın hale gelmesine paralel olarak, AP temel hak ve hürriyetlerin kullanımı ve sınırları konusunda katı ve sınırlayıcı bir tutum içine girmiştir” (Tanel Demirel, 2004: 246-247). Yine de AP ve Demirel’in bu hak ve özgürlük savunuculuğu siyasi ortamda kabul edilebilir ve dengeleri bozmayacak biçimdedir.

Türkiye’de İslam ve milliyetçiliğin bir entelektüel ve siyasal akıma dönüşmüş hali Türk İslam sentezidir. Bu siyasal düşünce başta ülkücü hareket olmak üzere merkez sağda çok önemli etkilerde bulunmuş, temel düşüncelerden biri haline gelmiştir. Bu milliyetçilik CHP’nin Kemalist milliyetçiliğinden farklı olarak dini-geleneksel değerler ile uzlaşan bir milliyetçiliktir. Türkiye’de Türk İslam sentezi 70’li yıllardan itibaren devletin desteklediği hegemon bir ideoloji olarak düşünülmelidir. Merkez sağda Türk İslam sentezinin etkisini 70’li yıllarda Demirel’de ve Milliyetçi Cephe hükümetlerinde, 80’li yıllarda ANAP’ın politikalarında ve kadrolarında ve 90’lı yıllarda DYP’de görmek mümkündür.

80’li yıllardan itibaren milliyetçilik 12 Eylül’ün milliyetçi muhafazakâr ideolojiye yaptığı katkı ile iyice yükselmiş ve toplumda hakim ideoloji konumuna gelmiştir. 12 Eylül askeri darbesi milliyetçi – muhafazakâr anlayışı etkilerken ondan da etkilenmişti. Kenan Evren hemen hemen her konuşmasında Türk ve millet söylemlerine büyük önem vermiştir (Evren, 2000: 19-28). 12 Eylül sonrası milliyetçiliğin uygulamada en fazla görüldüğü alan eğitim ve kültürdür. Bu dönemde kültür ve eğitim politikası milli değerler üzerine oturtulmaya çalışılmıştır (Timuroğlu, 1991: 91-101). 12 Eylül’ün farkı sadece bir darbe olması değil yeni bir siyaset ve toplum tasarımının başlangıcı olmasındandır. Bu hem bir meşruiyet arayışıdır hem de yeni kurulacak askeri yönetimin devam etme şansıdır. Milliyetçi ve muhafazakâr değerler ise halkı devlete yakınlaştıracak, bütüncül bir toplum anlayışını yayacak anlayış olduğundan 12 Eylül’ün temel ideolojisi olacaktır. İşte, Demirel askeri müdahaleler ilişkisi siyasal taban ve tüm sağ liderler gibi bu ideolojik etkiden önemli ölçüde etkilenmiştir.

12 Eylül sonrası muhafazakârlık milliyetçilikle beraber yükselse de askeri yönetim dini toplumu birleştirici bir unsur olarak kullanması dışında, milliyetçiliği Kemalizm temelinde kullanmıştır. Yani, toplum için doğru milliyetçilik, muhafazakâr milliyetçilik değil, Atatürk milliyetçiliğidir. Askeri yönetimin anladığı ya da uygulatmak istediği Atatürk milliyetçiliği birçok noktada kesişse de aynı zamanda Türkçü ya da ülkücü milliyetçilikten ayrıdır (Altınay ve Bora, 2002: 152). İşte bu

etkinin bir sonucu olarak Cumhurbaşkanlığından itibaren popülizmden devletçiliğe doğru bir geçiş yaşayan Demirel, milliyetçilik konusunda da muhafazakârlıktan Kemalist anlayışa doğru bir geçişi yaşamıştır. Bunda kendisinde yükselen siyasi devletçilik ve Atatürkçülük etkilerinin payı vardır.

Cumhurbaşkanı Demirel ise bir rejim savunucusu olarak milliyetçiliği daha da sahiplenmiştir. Cumhurbaşkanlık makamını halk ve devlet ile özdeşleştirmesi, ülkenin her temel sorunuyla iştigal etmesi, millete ve devlete hizmet etme anlayışı içinde olması ve devletin en üst makamından tüm Türkiye'yi temsil etmeye yönelik denge ve birlik politikaları izlemesi bu doğrultudadır. Yine, Cumhurbaşkanlık makamının getirdiği siyaset üstü kimliğin bir sonucu olarak Demirel'de kendisini kutsayan halkı bir bütün, sınıfsız kaynaşmış görme eğilimi vardır. Cumhurbaşkanı Demirel birçok konuşmasında birlikten ve beraberlikten bahsetmiş ve farklı inançları çoğu kez birleştirmiştir (Uraz, 1994: 160). O kadar ki Demirel'in bu doğrultudaki sözleriyle 12 Eylül sonrası Kenan Evren'in sözleri arasında büyük bir benzerlik vardır.

Milliyetçiliğin Demirel'de etkili olduğu konuların başında terör ve Kürt sorunu gelmektedir. Demirel'e göre terör için devletçi, milliyetçi yoldan başka yol yoktur. Kürtlerin hakları tartışmaya açıldığında Demirel ya karşı çıkmış, ya sessiz kalmış ya da eşit vatandaş anlayışında olumlu fakat çözüm için hiçbir şey ifade etmeyen görüşler öne sürmüştür. En önemli çözüm yolu GAP örneğinde görüldüğü gibi ekonomik farklılığı gidermek ve doğuyu kalkındırmaktır (Süleyman Demirel, 1999: 714). Demirel Kürt kimliğine alt-üst kimlik açısından bakmaktadır; Türkiye'de etnik kimlikler farklı olsa da herkes eşit şekilde T.C vatandaşı ve Türk'tür. Demirel'in milli birliğe uygun bir kültürel yaklaşımı vardır. Ülkedeki farklı etnik gruplar kendi kültürlerini yaşayabilirler, fakat bunu resmi alana getiremezler. Demirel Kürtlerin kültürel hayatlarını yaşadıklarına ve bu konudaki sorunların teröre bahane olamayacağına inanmaktadır (Arcayürek, 2001: 232-245). Dolayısıyla, Demirel'in Cumhurbaşkanlığı bu konuda devletçi bir bakış açısıyla ve asker ile ittifak halinde geçmiştir.

Görüldüğü gibi, 12 Eylül'ün de katkısıyla 80'li yıllardan itibaren yükselen milliyetçilik toplumda hakim ideoloji konumuna gelmiş ve siyasi taban ve tüm sağ liderler gibi Demirel de bu ideolojik etkiden önemli ölçüde etkilenmiştir. Siyasi devletçiliğin bu yıllarda ve 28 Şubat sürecinde yaptığı etkiye benzer bir etkiyi milliyetçilik Demirel'in asker ile olan ilişkilerinde yapmıştır. 90'lı yıllarda Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde terör konusunda ve Kürt sorununa

tamamen milliyetçi bir duruş sergileyen Demirel asker ile ittifak halindedir. Bu ittifak 80 öncesi “vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünün tehlikede olduğu” algısının 90’lı yıllarda da geçerli olduğunu göstermektedir. Bu durum ise, her ne kadar siyasi geçmişi farklı ve muhafazakâr kökenleri olsa da, 28 Şubat’a giden yolda milliyetçiliğin Demirel’de askere ve askeri müdahaleye karşı sessiz kalışının ve destek oluşunun fikri zeminini hazırlamada önemli bir etkidir.

6. Atatürkçülük Açısından Demirel ve Askeri Müdahaleler

Türk ordusu Atatürkçü- Kemalist olarak kabul edilir ve ordu da kendini öyle takdim eder. Bir başka deyişle Türk ordusunun temel ideolojisi Kemalizm’dir. Tarihsel bir süreç anlayışı içerisinde Kemalizm’in iki temel işlevi olduğu düşünülebilir: yurt içi ve yurt dışı tehditlere karşı Anadolu Türklüğü üzerine bina edilmiş milli birliği ve bağımsızlığı koruma ve ikinci olarak, batılılaşma doğrultusundaki modernleşmeyi hedefleyen reformları gerçekleştirme (Vaner, 1987: 238). Ordunun Cumhuriyetin ilanıyla başlayan yeni bir Türkiye’deki rolü düşünüldüğünde baştan beri bu aşamaların hem temel aktörü hem de koruyucusu olduğu görülür. Ordu ile Kemalizm ilişkisi karşılıklı, fakat ordu ağırlıklı bir ilişkidir. Yani Kemalizm orduya meşruiyet sağlarken ordu da Kemalizm’i korumaktadır.

Demirel’in Kemalizm’in özünü oluşturan Atatürkçülüğü benimsediğini söylemek mümkündür. Nitekim Demirel “Siyaset ve devlet hayatım boyunca büyük Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyetimizin bekasını... demokrasimizin vazgeçilmez bir yaşam tarzı olarak esenliğini kendime en mukaddes bir hedef bildim” diyecektir (Özgüven, 1998: 3). Bu sözü Demirel 1970 yılında söylediğinden, bir popülist ya da meşruiyet sağlama amacı gütmekten uzaktır. Zaten Demirel Atatürkçü söylemlerini Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde de devam ettirmiştir. Cumhurbaşkanı Demirel şöyle der: “Ben burada Cumhurbaşkanı olarak (Atatürk’ün) O’nun gösterdiği istikameti korumaya ve Türkiye’mizin çağdaş bir Türkiye olması... için bir nevi nöbetçiyim” (Uraz, 1994: 146).

Atatürkçülük parti tabanında, özellikle muhafazakâr kesimde ve Demirel gibi parti yöneticileri arasında farklı algılanmaktadır. DP’de nasıl ki Bayar tam bir Atatürkçü olarak nitelendirilir, AP yöneticilerinin önemli bir kısmından - özellikle Demirel’e yakın olanların - Atatürkçü olduklarından şüphe edilemez. İsmet Sezgin, Hüsamet Cindoruk, Yıldırım Aktuna gibi isimleri bunlara örnek verebiliriz. Buna karşın AP

Atatürkçülüğü her fırsatta vurgulayan bir konuma girmemeye özen göstermiştir. Bunun temel nedeni devletçi-Kemalist CHP ile liberal-halkçı AP'nin tarihî kavgasıdır. “Yani AP anti-Kemalist olmayan bir tavrı benimsemiştir, ama Kemalistlerle de tarihî bir husumetin içerisinde” (Cizre, 2002: 47).

Fakat Demirel'in modernleşme anlayışı Kemalizm'den birçok noktada ayrışır. Öncelikle, Parti içinde Ali Fuat Başgil ve Mehmet Kaplan gibi muhafazakârlarla birlikte Demirel'in anlayışında modernleşme, batının teknik-bilimsel gelişmişliğiyle milli değerleri sentezlemektedir (Cizre, 2002: 165-170). Ayrıca Demirel'in demokrasi anlayışında elitist “halka rağmen” anlayışından ayrı, milli iradeye dayalı ve popülist bir yaklaşım vardır. Fakat bu anlayış Atatürkçülüğü reddetmek anlamına gelmez, eğer savunulursa, aksine halkçı ve demokratik bir Atatürkçülük ortaya çıkar. Bu, aynı zamanda darbe yapan askeri de eleştirmenin dayanağıdır. Siyasete müdahale ederek “Atatürk ve Cumhuriyeti koruduk” iddialarını Demirel'in kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü darbe yapmak millet iradesinin üstünlüğü yerine Silahlı Kuvvetlerin üstünlüğünü getirmek ve dolayısıyla askerin siyasete karışması demektir. Oysaki Atatürk askerin siyasete girmesine karşıdır. Ayrıca, Cumhuriyeti korumak ve kollama görevi ancak meclis iradesinin onayı olduğunda asker tarafından yerine getirilebilir. O da meclisin kendisine değil dış tehditlere, düşmanlara karşıdır (Arcayürek, 1986a: 428-429).

27 Mayıs askeri müdahalesi, icraatları Kemalist rejime aykırı bulunan DP iktidarına karşı yapıldığından onun devamı hükmündeki AP ve lideri Demirel de baştan Kemalist merkeze karşı bir durumdaydılar. Fakat sonraki yıllarda radikal unsurların merkez sağdan partileşerek ayrılmaları Kemalist çevrelerin ve ordunun Demirel'e (Menderes'e nazaran) güvenle bakmalarını sağladı. Atatürkçülük ancak 12 Eylül'den sonra sivil ve entelektüel alanda hegemon bir ideoloji olabilmiştir. Atatürkçülüğün Demirel-asker ilişkilerine ve Demirel'in askerî müdahalelerine olan tutumuna etkisi daha çok 12 Eylül sonrasında ve 28 Şubat dönemine rastlar. Kemalizm Atatürk döneminden ve 27 Mayıs'tan sonra yeniden ve güçlenerek Türk siyasal ve devlet sisteminin temel anlayışı haline gelmiştir. Kemalizm'in 12 Eylül sonrası yaygınlaşması, siyaseti ve siyasileri de merkeze ve Atatürkçü ideolojiye çekme işlevini gerektirir. O halde denilebilir ki, bu dönemdeki güçlü Kemalizm Demirel'i de Kemalist anlayışa yaklaştırmış ve askeri müdahaleler karşısında tepkinin fikirsiz temellerini zayıflatmıştır.

1980 sonrasında milliyetçiliğin ve İslamcılığın (dini muhafazakârlığın) yükselmesinden daha doğrudan bir etkiyle 12 Eylül, Kemalizm'in

yaygınlaşmasına etki etmiştir. Bu aynı zamanda bilinçli olarak devletin Kemalizm temelindeki restorasyonudur. Bilinçli Kemalist propaganda sürecinde Kenan Evren hemen hemen her önemli konuşmasında Atatürk'e atıf yapmış, onu övmüş, Atatürkçülüğü anlatmış ve topluma Atatürkçülüğü sahiplenmesi mesajlarını vermiştir (Evren, 2000: 33-35 ve 107-110). Sadece yeni bir toplum değil, yeni bir idare ve siyaset de tasarlayan 12 Eylül yönetimi kendi hegemonyasını kurduktan sonra Kemalist restorasyona girişmiştir. 12 Eylül sonrası yeni toplum tasarımı için gerekli olan kitlesel desteğin salt Atatürkçülük ile sağlanamayacağı açıktı. Bu anlamda yapılması gereken Atatürkçülüğü ya da Kemalizm'in ilkelerini din ve milliyetçilik ile bağdaştırmaya çalışmaktı. Yeni Kemalist eklemleştirme Cumhuriyetçi modernleşme yerine muhafazakâr ilerlemenin benimsenmesine olanak sağlıyordu. Bu işleviyle yeni Kemalizm gerçekten topluma yayılabilecek duruma gelirken aynı zamanda ordunun meşruiyetini de özellikle sağ kesim gözünde kuvvetlendiriyordu (Bora ve Taşkın, 2004: 571).

12 Eylül'den sonra siyasetin normalleşmesi ve sivil asker ilişkilerinin normalleşmesi 82 Anayasası'nın kabulü, 1983 yılından itibaren seçimlerle beraber demokrasiye geçiş ve askerinin siyasetten çekilme sürecinin başlaması ertesindedir. Demirel - asker ilişkilerinin normalleşmeye başladığı tarihi siyasi yasakların referandum ile kaldırıldığı ve Demirel'in yeniden anamuhalefet partisi başkanı olduğu 1987 yılı olarak görmek gerekir. 1987 yılından itibaren DYP'nin ve Demirel'in muhalefetini askeri yönetimden ve Evren'den iktidara yönlendirmesine paralel bir durum da eleştirilere rağmen sert anti militarist söylemlerde bulunmamalarıdır. Bu yıldan itibaren Evren'in Demirel ve DYP'ye Atatürkçülük açısından güvenli şekilde bakmasının nedeni Özal ile birlikte gelen irtica korkusuydu. Çünkü Demirel, dinî açıdan ılımlı hayatı, Atatürkçü görüşleri ve merkezîyetçi, dengeci tutuşu ile Özal'a göre daha güvenli bir kişilik sağlıyordu (Hale, 1994: 244). Sonuçta bu, Evren'in ve ordunun Demirel'e karşı daha olumlu bakmasını gerektirecek önemli bir etkendi. Başbakanlığı döneminde ise devletçi politikaları Kemalist devletle uyum içerisindeydi.

Cumhurbaşkanlığında Demirel artık güçlü bir rejim ve devlet savunucusu olmuştur. Onun şu sözleri bunu açıklaması açısından kayda değerdir: “Bulduğum mevkinin icabı ben Anayasa ve rejim savunucusuyum. Hiç kimse zannetmesin ki... siyasi iktidarı savunuyorum” (Süleyman Demirel, 1999: 368). Demirel'in tarafsızlığı rejimin tarafılığına dönüşmüştür. “Ben tarafsız değilim. ...Laik, demokratik Cumhuriyet... üzerine benim yeminim var, onun tarafiyim” (Süleyman Demirel, 1999:

369). Yine, Cumhurbaşkanı Demirel Atatürk ilke ve inkılaplarına ve laik demokratik Cumhuriyete bağlılık yemini etmiş bir kişi bilincindedir (Uraz, 1994: 146). Görüldüğü gibi, Demirel Cumhurbaşkanlığı döneminde daha fazla Atatürkçüdür. Bu, da asker ile fikrî düzeyde önemli bir yakınlaşmayı getirecektir.

Refah Partisi iktidarı Türkiye’de, tüm siyasal tarih boyunca, siyasal İslam’ın siyasette ulaştığı en son noktadır. Bu iktidar aynı zamanda Kemalist devlet tarafından bir rejim sorunu olarak algılanmıştır. Bu nedenle RP iktidarının söylem, eylem ve politikaları ne olursa olsun iktidarı tek başına Cumhuriyete tehdit olarak görülmesinde ve bir askeri müdahaleye dayanak oluşturulmasında yeterli olmuştur. RP’nin “laikliğe aykırı bir odak haline gelmesinde” en başta partinin ve RP’li belediyelerin laikliğe aykırı olarak algılanan ve basında öne çıkan icraatları önemli rol oynamıştır (Hürriyet, 01.08.1996 – 01.03. 1997). Dolayısıyla, bu dönemde partinin ve Erbakan’ın Atatürkçülüğe doğrudan karşı olduklarına dair yaygın bir kanı oluşmuştur. Sadece devlet ve TSK değil toplumun belirli kesimi de bu dönemde laiklikten endişe duymaktadır.

Ordu Kemalist rejimin tehlikede olduğuna kanaat getirerek bir kez daha müdahalede bulunmuştur. 28 Şubat 1997’de MGK’da, laikliğin bütün kurumlarıyla beraber korunması ve bu doğrultuda, askerin gerekli gördüğü tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Demirel ise askerin ve irtica karşıtı laik ittifakın baskısı ve Atatürkçü görüşleri nedeniyle, MGK kararlarının alınmasında ve uygulanmasında karşı olmamıştır. Somut olarak 28 Şubat MGK toplantısında alınan kararları ve hükümete sunulan yaptırımları istisnasız ve tartışmasız kabul ederek zaman kaybetmeden imzalaması, askerin yüksek irtica tehdidi algısını kabul etmesi, hükümetin inisiyatif kaybettiği ortamda özellikle dış politikada etkili olması, YAŞ kararlarını istisnasız ve tartışmasız imzalaması, askerî vesayet unsurları olan askeri brifinglere² sessiz kalması ve “irtica

² 28 Şubat döneminin en önemli uygulamalarından ve askeri vesayetin unsurlarından olan brifingler; ilgili kurumların 28 Şubat kararlarını uygulamasını sağlamak, kontrol ve takibi sağlayarak bu kurumlar üzerinde askeri hakimiyeti göstermek ve kamuoyunu yönlendirmek amaçlarıyla verilmiştir. Temelde “irticai tehdit” konulu olan brifingler özellikle yargı ve medya mensuplarına yönelik ve birkaç defa olmak üzere kamuoyuna açık bir şekilde verilmiştir. Bu brifingler hem toplum ve kamuoyu içerisinde medyanın da kullanımıyla irticai tehdit konusunda 28 Şubat sürecinin psikolojik zemini hazırlamış hem de kurumları doğrudan yönlendirerek ve baskı ile harekete geçirerek önemli sonuçlar doğurmuştur.

tehdidine karşı silah kullanma tehdidinde” bulunan 30 Nisan brifingini sahiplenmesi ve istifa eden Refahyol hükümeti yerine hükümet kurma görevini Çiller yerine ANAP başkanı Mesut Yılmaz’a vermesi Demirel’in 28 Şubat’a pasif ve aktif desteğidir.

Bu dönemde siyaset üstü tutulan ve toplumun her kesimince benimsenmesi gereken ideoloji yeni Kemalizm’dir. 12 Eylül dönemindeki Kemalizm’den farklı olarak 28 Şubat döneminin ideolojisi olan “Neo-Kemalizm” Atatürk milliyetçiliğini içeren ve laikliğe vurgu yapan sivil toplum hareketidir. Bu ideoloji asker önderliğinde hegemonikleştirilmeye çalışılmakta ve restorasyon projesinin temeli haline getirilmektedir (Necmi Erdoğan, 2004: 52). Bu anlamda 28 Şubat dönemi 12 Eylül dönemi ile benzerlik taşımaktadır. Fakat aralarında önemli bir kopuş vardır, o da 12 Eylül sonrası milliyetçi - muhafazakâr birlikteliğin bozulmasıdır. “28 Şubat süreci bu çerçevede, geçmişte İslamcılarla kurulu düzen arasında müzakere, uzlaşma ve mutabakatı sağlayan ‘Cumhuriyetçi bir devlet-İslam ilişkisi şablonunu’ terk ile Cumhuriyet’in radikal sekülerliğini yeniden kurmaya girişmiştir” (Çınar, 2003: 312). Böylece din toplumu birleştirmede kullanılan bir unsur iken devletin tehdit algılamasındaki bir unsura dönüşmüştür. İşte bu ideolojik etki Demirel’in laikliğin muhafazakâr yorumundan ziyade Kemalist yorumunu sahiplenmesine ve 28 Şubat’a sessiz kalmasına ve destek vermesine yol açmıştır.

7. Sonuç

Bir siyasal partiyi ya da lideri askeri müdahaleler karşısında konumlandırmak zordur. Bahse konu ülkenin Türkiye olması durumu daha da karmaşıklaştırır. Demirel’in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunda birçok siyasal ve toplumsal iç ve dış etken vardır. Demirel-askerî müdahaleler sorunsalını açıklamak zor olsa da bilimsel olarak mümkündür. Bunu en başta ideolojiler sağlayacaktır. Bu makalede ele alındığı gibi, Demirel’in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunu belirleyen temel etki ideolojilerdir.

İdeolojilerin Demirel’in askeri müdahaleler karşısındaki tutumunu açıklamasında önemli iki yarar ortaya çıkar. Birincisi, pragmatizmin merkez sağın önemli bir siyasal unsuru olduğu ve ilişkilendirilmesinin normal olduğunun kabulü ile birlikte merkez sağın tüm siyasal ilişkilerinin de pragmatist olarak nitelendirilmesi bilimsellikle uyuşmamaktadır. İşte ideolojilerin Demirel’in askeri müdahaleler konusundaki etkisi bu belirsizliği önemli ölçüde giderecektir. İkinci

olarak, merkez sağ hem yanlış anlaşılmakta hem de Demirel- asker/askeri müdahaleler ilişkisindeki önemi unutulmaktadır. Şöyle ki, merkez sağ Demirel'in askerî müdahalelere karşı olmasını gerektirecek şekilde sadece demokrasi, milli irade ve muhafazakârlıktan oluşmaz; asker ile iyi ilişki kurulmasını ve/veya askerî müdahalelere sessiz kalınmasını gerektiren laiklik, siyasal devletçilik, milliyetçilik ve Atatürkçülük de merkez sağın unsurlarıdır. Merkez sağ ne yalnızca biridir, ne de bunlardan eksiktir. Öyleyse merkez sağın diğer aşırı sağ ideolojilerden farklı tutulması ve karmaşık ama bütünsel bir siyasal alana sahip olduğu esastır.

Süleyman Demirel'i askerî müdahaleler karşısında konumlandırmak onu demokrasi açısından değerlendirmek demektir. Demirel'in demokrasi savunuculuğuna eylem olarak baktığımızda, askerî müdahalelere merkez sağ ve popülist çizgide tepki gösterdiği, bu tepkinin 12 Mart sonrası zamana yayılarak uzlaşmacı, 12 Eylül sonrası dönemde kendini ve partisini yasaklayan askerî darbeye karşı sert ve uzlaşmaz şekilde olduğu söylenebilir. 28 Şubat'ta ise kendisine bağlı olan ve olmayan nedenlerden ötürü "ağırlıklı olarak" destek olmuştur.

Demirel'i askerî müdahaleler karşısında böyle davranmasına neden olan merkez sağ ideolojisi ya da ideolojik unsurlar: demokrasi, muhafazakârlık, siyasal devletçilik, milliyetçilik ve Atatürkçülük'tür. Özetle, Demirel'in askerî müdahalelere karşı olan tutumunu belirleyen ideolojik etkenlerden –kabaca- demokrasi Demirel'in askerî müdahalelere karşı olmasını gerektirirken, din ile ilgili siyaset muhafazakârlık anlamında askere karşı, laiklik anlamında asker ile beraber olma durumunu getirmekte, merkez sağın ideolojik unsurları olmasına karşın devlet ideolojisi bağlamında etki eden siyasal devletçilik, milliyetçilik ve Atatürkçülük Demirel'in askerî müdahalelere sessiz kalmasını ya da destek vermesini gerektirmiştir.

Bu ideolojik farklılığın bir sonucu olarak, Demirel'in askerî müdahalelere karşı olan tutumu 28 Şubat'ta önemli ölçüde farklılaşmıştır. Fakat bu farklılaşma Demirel-asker ilişkilerinde tamamen bir kopuşa işaret etmez. Durum açıkçası Türk siyasal yapısının temel bir sorunsalı olarak ideolojilerin çatışmasıdır. Değişikliğin yaşandığı yer ya da 28 Şubat açısından farklı bir durum; Demirel'in savunduğu ideolojilerden demokrasi ve laikliğin savunulmasında Demirel'in farklı davranmasıdır. 28 Şubat döneminde Demirel'in milli irade ve demokrasi savunuculuğu; laiklik savunuculuğu, Cumhurbaşkanlığı makamı ve denge politikaları ile karşı karşıya gelmiştir. Bu fikirler merkez sağda ve Demirel'de hep bulunmasına karşın 28 Şubat döneminde denge bozulmuş, irtica tehdidi

karşısında laiklik birincilleştirilmiş ve “laik Cumhuriyeti korumak adına” demokrasiden taviz verilmiştir. Yani, Demirel’in demokrasi tercihi uzun süre hep aynı doğrultudaiken 28 Şubat’ta farklılaşmıştır. Temel farklılık buradadır, yoksa Demirel bu dönemde hiç savunmadığı fikirleri savunmuş ve merkez sağ anlayışını değiştirmiş değildir. O halde, 28 Şubat sürecinde Demirel’in laikliği savunup siyasal İslam’a karşı çıkmasında anormal bir durum yoktur. Fakat, merkez sağ açısından önemli bir farklılık da – demokrasi/laiklik önceliği tercihi açısından – yaşanmıştır. Bu anlamda demokrasi anlayışı açısından bir kopuş, laiklik ve diğer devlet ideolojileri açısından bir devamlılık yaşanmıştır.

Sonuç olarak, Demirel’in askerî müdahaleler karşısındaki tutum farklılıkları temelde merkez sağın sahip olduğu ve ilişkide zıt sonuçlar doğmasına neden olan ideolojilerden kaynaklanır. Demirel’in askerî müdahalelere olan tepkisi içerisinde bu ideolojik farklılaşma 27 Mayıs sonrasında, 12 Mart ve 12 Eylül’de önemli bir devamlılık yaşatırken, sadece 28 Şubat’ta kısmi olarak kopuş yaşanmıştır. O halde, Demirel’in askerî müdahaleler karşısındaki tutum değişikliklerinin sadece Demirel’in şahsına, dönemsel farklılıklara ve pragmatist/popülist yaklaşımlara atfedilmesi yanlıştır. Demirel’in askerî müdahalelere karşı farklı tepkileri ve birbirine zıt görünen tutumları, temelde merkez sağın içinde barındırdığı ideolojilerden ve dolayısıyla da merkez sağı ideolojik ve pratik olarak ortaya çıkartan Türk siyasal yapısının doğasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2007) *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, Hil Yayınları, İstanbul.
- Altınay, A. Ve Bora, T. (2002) “Ordu Militarizm Ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Arcayürek, C. (1986a) *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Bilgi Kitapevi, Ankara.
- Arcayürek, C. (1986b) *Demokrasi Dur 12 Eylül 1980*, Bilgi Kitapevi, Ankara.
- Arcayürek, C. (2002) *Sessiz Darbe*, Bilgi Kitapevi, Ankara.
- Bayramoğlu, A. (2007) *28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Birand, M. A., Dündar, C. ve Çaplı, B. (2008), *12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara.

- Bora, T. , Taşkın, Y. (2004) “Ordu Militarizm Ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cılızoğlu, T. (1988), *Zincirbozan’dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*. Matay Yayınevi, İstanbul.
- Cizre, Ü. (1999) *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, İletişim Yayınları, Ankara.
- Cizre, Ü. (2002) *AP Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çavdar, T. (1985) “Adalet Partisi” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dahl, R. (2001) *Demokrasi Üstüne*, çev. Betül Kadioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Demirel, S. (1986) Köprü, 102.
- Demirel, S. (1999) Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel’in Çeşitli *Televizyon Kanallarında Yayınlanan Mülakatları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Demirel, T. (2004) *Adalet Partisi: İdeoloji Ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demirel, T. (2011) *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, N. (2004) “Neo Kemalizm Organik Bunalım Ve Hegemonya” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 6. Cilt, *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Evren, K. (2000) *Seçme Konuşmalar*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Hale, W. (1994) *Turkish Politics And The Military*, Routledge, London.
- Heper, M. (2010) *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Hürriyet, (01.08.1996 - 01.03.1997)
- Hürriyet, (09.02.1997 - 24.02.1997)
- Hürriyet, (28.02.1997)
- Hürriyet, (02.03.1997)
- Hürriyet, (12.03.1997)
- Hürriyet, (12.06.1997)
- Hürriyet, (22.06.1997)
- Karpat, K. (2009) *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik Ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul.

- Komşuoğlu, A. (2008) *Siyasal Yaşamda Bir Lider Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul.
- Köker, L. (1992) *Demokrasi Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Mardin, Ş. (1973) “Center Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?” *Daedalus*, 102.
- Menderes, A. (1991) *Adnan Menderes’in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri*, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara.
- Mert, N. (2007) *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul.
- Özgülven, M. (1998) *Devlet Hayatında 50 Yıl Süleyman Demirel*, Ekonomik Haber Ajansı.
- Radikal, 11.09.2005
- Sarıbay, A. Y. (1991) “The Democratic Party 1946-1960” *Political Parties And Democracy In Turkey*, Tauris, London.
- Sayarı, S. (2002) “Adnan Menderes: Between Democratic And Authoritarian Populism” *Political Leaders And Democracy In Turkey*, Lexington, Lanham.
- Sunar, İ. (1985) “Demokrat Parti Ve Popülizm” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Taşkın, Y. (2004) “12 Eylül Atatürkçülüğü Ya Da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Timuroğlu, V. (1991). *Türk İslam Sentezi*, Başak Yayınları, İstanbul.
- Tuncer, N. (2007) “Süleyman Demirel’in Liderliği Ve Dış Politika” *Türk Dış Politikasında Liderler*, Bağlam Yayınları, Ankara.
- Turgut, H. (1992) *Demirel’in Dünyası*, Abc Ajansı Yayınları, İstanbul.
- Uraz, A. (1993) *Baba Demirel’in Büyük Türkiye Kavgası Demokrasi Ve Kalkınma*, Ankara.
- Uraz, A. (1994) *Millet Devlet Kucaklaşması*, Eka Haber Ajansı Yayınları, Ankara.
- Vaner, S. (1987) “The Army” *Turkey In Transition: New Perspectives*, Oxford University Press, Oxford.
- Yavuz, M. H. (2003) *Islamic Political Identity In Turkey*, Oxford University Press, Oxford.
- 28 Şubat MGK Bildirisi, <http://www.Mgk.Gov.Tr/Turkce/Basinbildiri1997/28subat1997.htm> (10.02.2011).